

УДК 321.6.8

Влада і насильство: конфігурації взаємодії

Інна Тукаленко,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

У статті здійснюється аналіз взаємодії влади і насильства як чинників впливу на індивіда і суспільство. Досліджуються, зокрема, особливості нової моделі відносин між владою і насильством, що сформувалася від часу модерної трансформації влади, витіснивши насильство на периферію ресурсів впливу.

Ключові слова: влада, насильство, політичний страх, функції влади.

This article analyzes the interaction of power and violence as the factors influencing the individual and society. In particular the author investigates the new model of relations between power and violence that has been formed since the modern transformation of power, having forced out violence to the periphery of resources of influence.

Keywords: power, violence, political fear, functions of power.

Влада і насильство – ці дві категорії політичної науки настільки тісно пов'язані між собою, що провести між ними чітку демаркаційну лінію завдання не з простих. Тому нам видається важливим з'ясувати як причини такого тяжіння, так і підстави їх розототожнення. Маємо також намір дослідити характер змін, що призвели до формування модерної владної парадигми, яка обумовила нову конфігурацію відносин між владою і насильством.

Людина в системі соціальних зв'язків перебуває в складній мережі відносин влади, що конституують її як суб'єкта соціальної взаємодії в різних статусно-рольових позиціях. Індивід, всотуючи попередній генераційний досвід і засвоюючи моральні максими, стає компетентним

учасником багатьох видів взаємодії: батьків - дітей; вихователів - вихованців, лікарів - пацієнтів, вчителів - учнів, чоловіків - жінок, контактів однолітків тощо. І ці „пута” є для нього настільки природними та органічними, що він зазвичай не помічає їх або ж сприймає як даність, не потребуючи жодних рефлексій. Тож не дивно, що цей рівень соціальної взаємодії, який характеризує переважно відносини „людина - людина”, традиційно розуміли як „довладний” рівень, де панує механіка звичаю і традиції як „не” раціональних інструментів впливу.

Влада ж як раціонально вироблений прийом свідомого впливу на людину та її дії проявляє себе на іншому рівні взаємодії: людина - інститут. На цьому рівні влада стає не просто видимою, а й демонстративною, оскільки ступінь та межі поширення її повноважень мають бути донесеними до „підвладної” сторони. Та обізнаність з правами й обов’язками обох сторін є необхідною, проте недостатньою умовою владних відносин. Очевидно, що мінімальною умовою їх тривалості (не беремо до уваги аспекти безконфліктності, ефективності тощо) є прояв згоди з таким станом речей і може проявлятися навіть і без прикладів непокори.

Досягнення ж згоди може отримуватися кількома шляхами. Насамперед, у силовий спосіб, що здавна себе зарекомендував як „надійний” метод переконування, та різні несилкові методи, які варіюються від харизми до обов’язку. Щоправда, на сучасному етапі розвитку людства право на застосування сили вилучене з приватного та будь-якого корпоративного вжитку. Це чи не єдине право, яке беззастережно віддається державі. Державна монополія на застосування сили, як відомо, визначає особливий статус політичної влади як такої, що домінує над іншими видами та гілками влади. Тож держава стає центром дозування насильства (сили). А суспільні настрої толерування чи нетолерування цих доз є барометром прийняття умов владарювання.

Та чи означає це, що насильство, будучи монополізованим та сконцентрованим у межах певних державних інституцій (пенітенціарного та військового профілю) цілковито вилучене із соціально-комунікативного обігу? Не менш важливим є і питання щодо специфіки функціонування влади, „осиротілої” без насильства? Наскільки дієздатною є влада, що втратила свій „батьківський” вплив? Чи означає це, що така влада є слабкою?

Влада, що здавна спиралася на силу як основний аргумент свого „авторитету”, вважалася чоловічою сферою реалізації. І якщо насильство розуміти як прояв маскулінної природи влади, то практики вилучення його з повсякденного вжитку неминуче призводить до її „фемінізації”. Традиційне ж сприйняття образів маскулінного та фемінного ґрунтується на закріпленому в суспільній свідомості смислового зв’язку між моделями бінарних характеристик „властиво” жіночого та „властиво” чоловічого. Ці бінарні пари містять усталений набір опозицій, які ніби відбивають найсуттєвіші особливості жіночої та чоловічої „природи”:

іраціональність – раціональність, слабкість – сила, інтуїція – логіка, пасивне – активне, м'якість – агресивність, приватність – публічність тощо. Тож „фемінізація”, внаслідок осиротілості, а може й „кастрації” влади – позбавлення її головного інструменту підкорення, предмету заздрощів та страху – мускульної сили, неминуче мусить призвести до її трансформації. Чи варто вказувати на характерні риси цієї „фемінної” влади, якщо нескладна аналітична процедура дозволить кожному самостійно й легко підсумувати перші частини розщеплених пар? Та й чи не надто фантастичним є цей раціонально змодульований новітній образ влади?

Звісно, влада – динамічний феномен, що постійно еволюціонує. І у ХХ столітті з ним відбулися певні історичні зміни, котрі, за влучним визначенням Е. Тофлера, мають характер метаморфоз. Тобто влада не просто втратила чи набула якихось периферійних несуттєвих ознак, які не вплинули би на її композиційну структуру. Ні, влада **видозмінилася**, зазнаючи глибоких перетворень своєї будови відповідно до нових функцій, покладених на неї.

Первісні морфологічні функції влади – захисна і завойовницька – поступово стали втрачати свою вагу, поступаючись місцем новим комунікативним та організаційним функціям. Нова функціональна парадигма потребувала й інших технологій взаємодії, яка спиралася б тепер не на „наказ – заборону”, а на „угоду – пропозицію”, неприйняття якої не забороняється, хіба що обґрунтовується раціональна недоцільність такого відхилення. Необхідно звернути увагу й на те, що зміна „наказу” на „угоду”, а „заборони” на „пропозицію” повністю заперечує векторальну ієрархічну спрямованість владного зв'язку від суб'єкта влади до об'єкта підкорення. В ситуації існування „угоди”, об'єкт суб'єктивується, тобто стає видимою стороною діалогу. Каузальна ж функція влади, як наділення суб'єкта влади (владоможця) здатністю визначати поведінку об'єкта, заступається каталізуючою функцією – створенням ситуації сприятливого для влади вибору. Тобто відбувається цікава метаморфоза, що свідчить про перетворення влади з інструмента прямої дії, яка управляє іншими діями, на засіб, що управляє стимулами до обрання пропозиції, в якій зацікавлена влада. А отже вона потребує делікатних механізмів впливу, що управлятимуть не діями індивіда, спираючись на страх і звичку, а впливаючи на свідомість індивіда, що має забезпечити його внутрішніми аргументами згоди на угоду.

Відтак видається, що „сирітство” влади йде їй лише на користь, оскільки вона, позбуваючись права на легітимне використання насильства (на недержавному рівні), змушена заміщувати його іншими ефективними інструментами впливу. Проте це витіснення/заміщення потребує з очевидністю таких засобів впливу, яких немає в базисному комплекті зі статусом чи посадою. Тобто для забезпечення безконфліктного підпорядкування необхідно оволодіти техніками несилового впливу, що

ґрунтуються на раціональних аргументах. А отже влада змушена брати на „озброєння” знання та інформацію, що й уможливило формування її раціональної пропозиції.

Отже влада, яка ґрунтується на знанні, потребує й нового типу компетентності владоможця. Йому тепер недостатньо покладатися на субординаційну логіку владарювання та вправність використання санкційних загроз, достатніх в умовах монологічного ієрархізму влади. Йому потрібно оволодіти новою культурою управління: не згори, а зсередини. Усунення фігури владоможця з його п’єдесталу, а точніше зі стели, радикально змінює як структуру всієї владної взаємодії, так і кут зору, оптику бачення ситуації. Пірамідальна структура сплющується, вертикальні зв’язки витісняються горизонтальними, створюючи складну мережу взаємовпливів у полі з підвищеним тиском і температурою, підвищеною як тертям від щільності незвичного партнерства, так і висхідним градусом конкурентності, викликаним переструктуруванням системи „влади – підкорення”.

Влада знання набуває значення та актуальності в контексті паралельного розвитку двох процесів. Насамперед, саме технологічний прогрес створює сприятливу кон’юнктуру для підвищення ваги знань, що робить їх затребуваним та конкурентним товаром на ринку капіталів. Не менш важливою є і демократизація політичних систем, яка після Другої світової війни та дещо пізніше, від 1970-х років, прокотилася „глобальною демократичною хвилею” багатьма країнами світу. Деколонізаційні процеси й падіння авторитарних і тоталітарних режимів сприяли закладанню нового політико-правового фундаменту під нові демократичні споруди. Унікальність же цієї архітектоніки виявилася в конструюванні рухливого цоколя, що припускає можливість різних трансформенних перебудов. На противагу непорушним монументальним спорудам (на кшталт єгипетських пірамід), що слугують чудовою візуальною метафорою традиційного образу влади, сучасні „трансформери” потребують іншої основи стабільності і стійкості.

Новітнє розуміння передбачає можливість стабільності як тимчасового суспільного консенсусу, підстави якого можуть переглядатися в межах демократичних процедур, визначених конституційно. Це означає, що місце влади є хитким та незакріпленим за статусом, якістю чи іншою суб’єктною характеристикою; влада потребує постійного перезатвердження. Питання легітимності, відтак, стає ключовим, що й робить владу динамічним та трансформативним феноменом, який не може бути схоплений як застиглий конструкт. Влада, отже, – це повсякденні практики репрезентації домагань, що не виходять за межі норм асиметричної (владної) взаємодії, що визнаються на певному етапі. Влада вивершує себе в акті взаємодії, що передує її структуруванню в різних соціальних сферах.

Міркуючи так, ми ніби ходимо колом, оскільки, аналізуючи особливості функціонування інституціонального рівня влади, повертаємося до згаданого

нами „довладного”, регульованого внутрішніми механізмами відтворення соціально-культурних норм у процесі життєдіяльності людини, рівня. Якщо влада не ототожнюється з насильством і не використовує його як свій основний важіль впливу, то вона виробляє інший принцип налагодження взаємодії — конструювання домовленості. Остання, у свою чергу, легітимізує різні методи організації владної взаємодії, що вилучають насильство. Парадоксальним чином, витісняючи його за межі політичної влади, ми забуваємо про його існування в межах системи міжособистісних взаємин. Ми лишаємо поза увагою те, що насильство на „довладному” рівні є справа знана і навіть звична. І саме згадана нами „природність” стосунків конституювання суб'єкта почасти слугує прикриттям при артикулюванні проблеми неполітичного насильства, найяскравішим прикладом чого є сексуальне насильство, насильство в родині тощо. І якщо „природність” давнього „б'є – отже любить” вже суттєво підважена, та все ж це не означає витіснення такого досвіду з практик сімейного життя.

Залишимо за дужками міркування про можливість остаточного витіснення насильства з усіх сфер людських стосунків. Але звернімо увагу на те, що проголошення його заборони чи концентрування права на його застосування у строго визначених інституціях не гарантує ні вилучення з комунікативного обігу цієї „валюти”, ні особливого знецінення її. Можна навіть припустити, що, породжений монополізацією права на застосування насильства, дефіцит легального обігу цієї валюти підвищує її в ціні.

Що ж обумовлює таку „затребуваність” насильства та які додаткові шори дозволяють управляти ним? У пошуках відповіді на це запитання необхідно звернутися до джерел насильства, побачити те, що живить його, що робить його дійовим засобом впливу і підкорення. Цим базисом насильства є не просто сила. Здатність позбавити людину власності (у вигляді її життя, свободи чи майна) сама по собі не є інструментом впливу на індивіда, якщо ця власність не значима для нього. Тож саме цінність для кожної людини цих невідчужуваних прав володіння робить її вразливою. А страх втрати їх робить її покірною, відкриваючи широкі можливості для владарювання над нею, скеровуючи її думки та визначаючи її діяльність. **Страх** – це і є той ґрунт, на якому тримається насильство. Проте воно має одну суттєву „ваду”: воно не придатне до повсякденного вжитку. Це, насамперед, інструмент придушення, а тривале його використання викличе або ж ефект звикання, або ж породить потужну протидію. В першому випадку насильство втратить ефективність, за другого воно й поготів буде зміщене, хоча, можливо, й іншим насильством. Обмеженість ресурсу насильства в довгостроковій перспективі була схоплена та стисло і змістовно артикульована лордом Актоном у фразі, що згодом стала крилатою: „На багнети легко спертися, проте важко на них сидіти”.

Насильство, що апелює до вітальної природи страху як срахи смерті – страху небуття поступово втрачає свою вагу. Натомість винаходиться нова механіка експлуатації нормалізуючого потенціалу страху.

Насильство, що виповнювало собою владу, поступово втрачає свої позиції, перетворюючись на інструмент залякування. Тапер воно стає лише одним з багатьох засобів влади, який, до того ж, використовується не як відкритий акт примусу, а уподібнюється до ролі „дамклового меча”. Це спосіб підтримання покірності шляхом плекання страху можливості застосування сили. Страх страху силового акту виявляється не менш дійовим, аніж його безпосереднє здійснення. А до того ж відкриваються особливі перспективи управління цим страхом з боку політичної влади.

К. Робін у своєму розлогому дослідженні страху як політичної ідеї виводить два типи політичного страху. Він моделює їх, виходячи з аналізу двох видів загроз, що можуть надходити до суспільства чи то ззовні, чи то зсередини. Зовнішні загрози мають досить широкий перелік форм репрезентації, найбільш поширені та відомі з яких – терористи, наркотики, іммігранти. Цей тип страху американський вчений пояснює як такий, що „має на увазі колективний страх віддалених небезпек або таких об’єктів, як зовнішній ворог, відокремлений від колективу” [4, с. 30]. Страх цього типу може продукуватися як зовнішніми для політичної спільноти центрами, так і власними політичними елітами і лідерами. Лідери, принаймні, можуть впливати на визначення ваги кожного з потенційних та реальних об’єктів страху, використовуючи їх у своїх політичних цілях.

Другий тип страху укорінений в статусну нерівність членів суспільства й нерівний розподіл прибутків і влади. У цьому випадку роль політичних лідерів в управлінні страхом значно зростає, оскільки вони безпосередньо зацікавлені у його використанні. Він допомагає домінуючим групам зберігати статус кво за рахунок виплеканого і підтримуваного страху серед залежних та слабких прошарків громадян.

Основною відмінністю цих типів політичного страху є ступінь віддаленості від реальних практик демонстрації сили/насильства. У першому випадку реальність загрози часто є високою, що дозволяє наділяти владоможців потужними повноваженнями щодо уникання та усунення ймовірних наслідків від здійснених загроз. Визначити ж наскільки адекватними є ті „роздуті” повноваження та „радикалізовані” заходи досить складно, а повернення у початковий стан взагалі малоімовірне. Що ж до другого, то саме тут і проявляє себе у всій повноті влада, яка впроваджує нові форми страху, витіснивши насильство з реального в евентуальне.

Тепер влада не лише управляє страхом, нагнітаючи атмосферу потрібного ступеня мобілізації колективної спільноти перед ймовірною загрозою. Вона опікується формуванням підстав страху, культивує його на підставі попередньої селекції бажань. Влада йде вглиб суспільних процесів, здійснюючи спочатку контроль над нормалізуючими настановленнями, культурними орієнтирами та політичними пріоритетами й тим самим формує суспільний попит на певний стандарт життя. Людина, зваблена цим стандартом, воліє не просто життя, а досягати особливого модусу,

особливої якості життя. Влада ж отримує додаткові важелі впливу на індивіда, оскільки вона не тільки забороняє й карає, а й продукує, розподіляє та стимулює. Вона трансформується у бік збільшення норм за рахунок законів, а отже управляє живим, як сказав би М. Фуко, розподіляючи живе в просторі цінності й корисності. Право відібрати життя у підданого перемінилося різними техніками управління життям індивіда та всієї спільноти. Страх невідповідності нормі стає, отже, ключовим механізмом владного контролю.

К. Робін не наважується говорити, що цей другий тип страху є основою соціального й політичного порядку. Вчений задовольняється визначенням його як „основного типу соціального та політичного контролю”, оскільки цей тип страху є повсякденним страхом репресивної дії стосовно слабших (нижчих в усіх видах соціально-політичної ієрархії), що нав'язується сильнішою стороною. Між тим влада в її сучасному вигляді є спільним проектом обох сторін, тож скидати з рахунку дисциплінарний ефект норм, що впроваджуються в суспільство, було б не зовсім правильно. Напевне, тут доцільніше б дослухатися до міркувань М. Фуко й взяти до уваги проаналізований ним феномен модерної трансформації влади, що проявилася у винайденні нової техніки – дисциплінування. Всевидяче око влади, від якого, втім, багато чого уникало, було замінене багатьма очима. Ніхто й ніщо не зможе так масштабно і якісно контролювати дії індивіда, як сам індивід, що діє за певними переконаннями. Перенесення фігури влади з зовнішнього цербера до внутрішнього цензора стало найбільшим завоюванням влади за всю історію людства.

Влада стала скидатися на вчителювання. Вона дбає, спостерігає, навчає, документує, розподіляє згідно з нормами, картає чи хвалить, оцінює тощо. А сенс покарань, що застосовуються, зводиться до приведення у відповідність з нормою шляхом невтомного проходження шляху до неї. Покарання розглядається як функція виправлення, а не засудження, тож його роль полягає у поверненні „вівці, що заблукала” до своєї отари, наближенні до заданої норми як стандарту. Успіх нормалізації залежить не лише від професійної „педагогіки”, але й ступеня інтеріоризації панівних суспільно-політичних норм кожним індивідом. Будучи засвоєними як базові принципи й виступаючи як внутрішні мотиватори вчинків індивіда, вони й слугуватимуть найефективнішим контролером не тільки його вчинків, але і його помислів. Страх невідповідності нормі „з'їдатиме” зсередини того, чий погляди і переконання структуровані цими нормами і, одночасно, виступатиме рушійним джерелом формування його соціальної компетентності й громадської лояльності.

Вітальний страх небуття, що традиційно експлуатовувався політичною владою як важіль тиску на свідомість індивіда, був не вельми ефективним інструментом, оскільки потребував повсякчасної демонстрації, підтвердження своєї силової потуги і, тим самим, як ми зазначали вище, прирікався на поразку. Тож позбавлення його претензій на домінування

цілком обґрунтовані й передбачувані, але цілковитого вилучення не відбулося. Страх смерті як домінуюча спонука неминуче радикалізує й методи влади, яка дбає про здатність свого репресивного апарату підтвердити підстави цього страху. Влада, що використовує вітальний страх, здатна на чисте й неприховане насильство, проте подає його в ідеологічній „обгортці” стимулу „суспільного прогресу”, що виводить індивіда й суспільство зі стану пасивності та рутинності. Якою кількістю жертв устелений цей шлях людського розвитку, можна уявити, коли пригадати всі „маленькі” та „великі” війни, голодомори і голокості, масові винищення за расовою, національною чи іншими ідентифікаційними ознаками, численні форми депривації та сегрегації, що застосовувалися до різних суспільних груп – жінок, соціальних низів тощо. Проте конфлікт як рушій висхідних соціальних змін, зокрема і у військовій формі, й досьгодні для декого видається прийнятним. Тож цей мартиролог групових спільнот, народів, рас та окремих індивідів напевне буде продовжено.

Трансформація ж влади, що видозмінила її характерні риси, не спричинилася до ліквідації практик експлуатації страху. Та все ж зі зміною владної технології змінився сам страх. Він став множинним і багатоликим, оскільки людина, вихована (зрощена) на стандартах нової якості життя, стає вразливою навсбіч. Їй іноді смерть за порятунок видається в ситуації вибору між „не таким” буттям і небуттям. Людина стала легкою здобиччю влади, що управляє її внутрішнім потягом до тих стандартів життя, що нав’язливо пропагуються усіма властивими владі засобами — школою, пролітико-правовими інституціями, культурою масового споживання, ЗМІ і навіть церквою. Недосяжність цих стандартів земного раю скидається для декого на пекельні муки, а ще нестерпнішими можуть видаватися втрати вже завойованих позицій на шляху до вершин споживацького щастя. Тож влада майже „беззбройно”, завдяки задіяним технологіям „демократизації” страху, досягає своєї фундаментальної мети, встановлюючи певний соціально-політичний порядок.

Врешті зрозуміло, що влада, переорієнтувавшись з насильства на страх, зробила правильну ставку. Насильство – це лише окремий випадок експлуатації страху як універсальної та вічної людської емоції. Тому використання страху, а не насильства розглядається як ключовий чинник збереження і примноження влади. Насильство ж є, швидше, показником безпорадності влади та її відчає. Це „дамоклів меч”, що навис не лише над підвладними, але і над самою владою. Бо цей меч символізує саму потенцію, абсолютну можливість його застосування, але аж ніяк не знаряддя бою. Сутнісне призначення цього меча парадоксальним чином суперечить його формі, його функціональним характеристикам. Це меч не для битви, а для миру. Розчохлити його – означає розписатися у недієздатності влади і перейти до позаконвенційного простору силового управління.

Звісно, легітимне насильство не суперечить основам владарювання як скеровування, а не маніпулювання. Воно є частиною суспільної угоди,

яка передбачає можливість використання санкцій за певних обставин, чіткий перелік яких власне і робить його складовою правового дискурсу. Влада є продукт конвенційний, зміст якого варіюється у залежності від історико-політичних факторів, а отже й змінюються підстави легітимації силових механізмів впливу. Проте насильство як акт жорстокості, як форма природної агресії виводиться за межі сучасних конвенційних угод і не підлягає розглядові процедур легітимації. Тож сила влади корелює не з потужністю системи пенітенціарних закладів та установ, не із слабкістю об'єкта підпорядкування, а швидше із „силою” підвладного.

Влада вільного над вільним значно потужніша, ніж влада сильного над слабким. Перший тип влади доречно іменувати „мистецтвом управління”, другий тип – ремеслом упокорення. Кожен з них і нині має місце в житті спільнот і суспільств, проте, керуючись аргументами розрізнення цих видів влади, можна визначити й рівень „майстерності” політичних суб'єктів та ступінь „сили” цієї влади. „Якщо владоможець здатен здійснювати владу стосовно свого партнера, який, зі свого боку, теж володіє величезним числом різних альтернатив, то його влада стає ще більшою”, – переконливо доводить Н. Луман. І немає підстав не погодитися з ним як щодо зацитованої думки, так і стосовно висновку, що йде за нею: „Влада посилюється у міру збільшення ступеня свободи **обох** (підкресл. автора – **І. Т.**) сторін, наприклад, вона збільшується у будь-якому суспільстві у міру збільшення в цьому суспільстві можливих альтернатив” [2, с. 20].

Література:

1. **Бек У.** Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия. – Москва: Прогресс-традиция; Издательский дом „Территория будущего” (Серия „Университетская библиотека Александра Погорельского”), 2007. – 464 с.
2. **Луман Н.** Власть. – Москва: Праксис, 2001. – 256 с. – (Серия „Образ общества”).
3. **Палья К.** Личины сексуальности. – Екатеринбург: У-Фактория; Изд-во Урал. ун-та, 2006. – 880 с.: ил. (Серия „Академический бестселер”).
4. **Робин Кори.** Страх. История политической идеи. – Москва: Прогресс-традиция; Издательский дом „Территория будущего”, 2007. (Серия „Университетская библиотека Александра Погорельского”). – 368 с.